

VISKAN TILLGÄNGLIG FÖR ALLA

1(10)

Inledning

Viskan har format Mark som vi känner bygden idag. Vi kan se spår av Viskan och hur den påverkat oss. Viskan har gett åkermark åt bönderna, den har varit en handelsled och en landsgräns. Ån har varit en förutsättning för textilindustrins utveckling och därmed skapat nya samhällen. Samhällsutvecklingen går snabbt framåt och nu har Viskan inte längre sådan betydelse som kraftkälla den en gång haft. Nu är det dags att låta Viskan övergå till en ny skepnad som rekreativ möjlighet och grön lunga. Denna process hoppas vi påbörja i detta projekt.

Projektet koncentrerar sig uteslutande på den sträckan där Viskan rinner genom Marks kommun.

Vi vill att projektet "Viskan tillgänglig för alla" skall bidra till att:

- Öka **tillgängligheten** till Viskan och ge kommuninvånarna en möjlighet att komma nära sitt vattendrag. Vi tror att människor bryr sig mer om miljöer som ligger nära och är tillgänglig. Detta skapar en större förståelse för vatten- och naturvård och att vårt det vi gör påverka miljön och naturen.
- Öka människors **kunskap** om de fina naturmiljöer och naturvärden som finns i och längs med Viskan genom att sätta upp informationsskyltar och ta fram annat informationsmaterial.

- Öka människors kunskap om Viskans **betydelse** historiskt och kulturellt.
- Skapa bättre och nära **rekreativ möjligheter** för Markbor, föreningar, turister m fl som på ett naturligt sätt skall kunna ges möjlighet till att röra sig i en vacker och värdefull miljö med närhet till vattnet och därmed främja den allt viktigare folkhälsan. Många företag ligger nära Viskan och dess personal kan använda Viskans miljöer som rekreativ område.

Bakgrund

Medverkande: Flera tjänstemän har arbetat med projektet under perioden. Från Plan- och bygglovskontoret har Bertil Larsson, Josefine Carlsson, Ing-Marie Sjöblom, Margareta Lannér-Hagentoft, Åsa Svensson och Charlotta Tornvall medverkat. Från Miljökontoret har Anna Ek, Hannes Nilsson, Gunnar Edlund och Ingela Danielsson medverkat.

Ekonomi: Regeringen har satsat på lokal och kommunal naturvård, en satsning som omfattar 300 miljoner kronor totalt under tre år. Programmet genomförs som ett statsbidrag med högst 50 % bidrag. Projektet att lyfta fram Viskan var ett av de sju projekt i Marks kommun som fick bidrag för 2004 (av elva sökta). 175 000 kr är tilldelade projektet. Projektet beräknas kosta 415 000 kr.

Andra pågående projekt

Det finns två andra pågående projekt i området kring Viskan som har påbörjats. Dessa presenteras kort nedan:

Viskans framtid

Detta är ett projekt för att utveckla turismen och upplevelserna i Viskadalen – från källan till västerhavet. 983 000 kr har sökts och beviljats av Leader+ Sjuhärad för projektet som löper över två år. Projektet tar avstamp i en tidigare genomförd förstudie med samma namn kring de resurser som finns längs Viskan. Förstudiens analyser och slutsatser ligger till grund för det fortsatta arbetet med att utveckla Viskadalen för i första hand turister med även för den egna ortsbefolkningen. Projektet bygger vidare på den tanken om mobilisering för det lokala utvecklingsarbetet med ett sektorsövergripande samarbete mellan enskilda, byalag, ideella föreningar, organisationer och företag. Projektet skall identifiera besöksmål och entreprenörer längs Viskans dalgång, skapa nätverk mellan olika aktörer inom området och stimulera till aktiva turismsatsningar.

Målet är att vid projektets slut ska en ekonomisk förening ha bildats som ska fungera som bas för besöksnäringen i Viskadalens fortsatta utveckling. Ca 30 guider ska ha utbildats för att kunna ta emot besökare och guida dem genom Viskadalens sevärdheter, historia och kultur. 5-6 av dessa guider ska ha

utomnordisk bakgrund för att det ska finnas möjlighet att ta emot utomnordiska besökare och guida dem på deras eget språk. Paket inom cykel, vildmarks- och kulturturism ska ha tagits fram i formen av kartpaket där regionen beskrivs, kommunikationsleder och sevärdheter är utmärkta. Skyltar som visar vägen samt som ger kortfattad information om de olika sevärdheterna ska ha tagits fram och placerats ut. Minst 2-3 säsongsarbetstillfällen ska etableras, nuvarande verksamheter utvecklas så att nuvarande säsongsarbeten kan utvecklas till tillsvidare anställningar.

Ekleden - Häggåns och Viskans dalgång

Marks kommun har beviljats 550 000 kronor av Länsstyrelsen för ett naturvårdsprojekt enligt beskrivning nedan. Projektet bygger på ett brett samarbete och delaktighet från markägare, lokala föreningar, företag, skogsvårdsstyrelse, hushållningssällskap och Marks kommun såsom landsbygdsutvecklare, turistbyrå, miljökontoret m fl.

Projektets huvudidé är en ny led som ska gå längs Häggådalens nordvästra sida mellan Fritsla och Kinnahult och vidare över till Viskans dalgång med orterna Rydal och Seglora. Den ska lämpa sig för vandring och ridning (och eventuellt cykling - mountainbike). Den knyter samman intressanta och vackra naturmiljöer samt kulturhistoriska miljöer med bl a förläggargårdar, textilmuseum, kvarnar, torp och fornlämningar. Man får uppleva odlingslandskap med kreatur, ekar, blommor och fjärilar samt forsande åmiljöer som omsluts av grönska. Utmed leden finns informationstavlor om natur, historia och skrönor för både

barn och vuxna. Bilder på informationstavlor är gjorda av konstnären Dag Peterson som bor på en av förläggargårdarna. Rastbänkar, bord och toaletter finns på några ställen samt hästupställningsplatser och även möjlighet till övernattnig i vindskydd. För övrigt erbjuds övernattnig och Bed & Breakfast på förläggargårdar. På några ställen finns också Bed & Box för ryttare.

Samordning mellan projekten

Möten med projektledare ur de olika arbetsgrupperna har skett för att orientera sig om de olika projektens inriktningar.

Fakta om Viskan

Längd: 142 km (SMHI)

Areal: 2202 km² (SMHI)

Andel sjö: 6% (SMHI)

Andel skog: 60% (SMHI)

Fallhöjd från Tolken till havet är ca 200 m

Viskan är en de fyra kända halländska åarna: Viskan-Ätran-Nissan-Lagan ("Viska Äta Ni ska Laga" som många skolbarn förr fick lära sig). Den rinner från sjön Tolken i Ulricehamns kommun (226 m över havet), genom Borås Stad där den är dricksvattentäkt till boråsarna, genom industrierna i Borås och Mark, genom Marks kommuns jordbrukslandskap och den sänkta sjön Veselången och genom jordbruksbygderna i Varbergs kommun

4(10)

för att slutligen nå havet i Klosterfjorden 10 km norr om Varberg.

Vad namnet Viskan betyder är något oklart, antingen har namnet ursprung i ett gammalt ord för vattnet/floden eller så betyder namnet den slingrande eller den rörliga, livliga.

Viskans dalgång smälter fram

För ca 12 500 år sedan började de västligaste delarna av Marks kommun smälta fram ur inlandsisen, och ca 500 år därefter var hela kommunen isfri. På grund av isens tyngd som tryckte ner jordskorpan nådde havet in över alla låglänta delar, så högt som 80 m över nuvarande havsnivå. Denna den högsta nivån som havet nått kallas högsta kustlinjen, HK. Dalgången där Viskan och dess tillflöden nu flyter var en stor havsvik med öar och skär. Landhöjningen har sedan gjort att havet sjunkit undan.

Även om det var länge sedan stora delar av Mark låg under havet så har havet haft stor påverkan på de områden som en gång var havsvik. Mäktiga lager av lera byggdes upp under tiden dalgången var havsbotten. När havet drog sig undan sköljdes även fina partiklar ut från moränen på höjderna och finsedimentet sedimenterade dalgången. Dessa lager av lera och finsediment kan vara instabila och är en huvudorsak till att bebyggelsen i Mark inte följer Viskans stränder utan ligger något vid sidan av på fastare mark. Under årtusendena har vattendragen skurit sig ned genom

lerlagren och bildat raviner och slingrar starkt, så kallad meandrar.

Naturen i dalgången

Människan har sedan mycket lång tid tillbaka påverkat och format landskapet längs med Viskan. Eftersom områden med finsediment och lera har varit lätta att bruka är dalgången till allra största delen åker eller betesmark. Där Viskan och dess tillflöden skurit sig ned i lerjorden har raviner bildats, en del av dessa raviner betas, andra är bevuxna med lövskog. Flera samhällen ligger även i dalgången. På bergen runt om dalgången, de som inte legat under havet, växer idag ofta lövskogar i sluttningarna och granskog på de högre partierna. På 1800-talet såg dock landskapet mycket annorlunda ut, det fanns inte alls så mycket skog och på bergen breddade betesmarker och ljunghedar ut sig.

De ur botanisk synpunkt mest värdefulla områdena längs med Viskan är dels betade raviner som betats under lång tid och vars flora består av växter som är beroende av kontinuitet i betet. Ett fint exempel på detta är naturreservatet Assbergs raviner i Skene. Dels ligger värdet i de lövskogar i ravinerna som under lång tid varit relativt ostörda, lövskogar som hyser lavar, mossor och svampar samt ett rikt fågelliv. Ett fint exempel är ravinskogarna i naturreservatet Lekvad vid Berghem.

En art som har stor utbredning längs med Viskans stränder är den höga rosafärgade jättebalsaminen. Den har inget med svensk natur att göra utan är en införd trädgårdsväxt från Himalaya

som har spridit sig ohämmat utmed Viskan och tränger ut inhemska växter. Den är dock känslig för bete och klarar sig inte i betade områden.

Ett stort värde för fågellivet har den sänkta sjön Veselången. Området är viktigt dels för flyttande fåglar under höst och vår, såsom änder, vadare och gäss. Dels finns många fåglar som övervintrar, särskilt betydelsefullt är området för sångsvan. Även rovfåglar som kungsörn och havsörn ses på genomresa eller övervintrar.

År 1854 gjordes en första sänkning av sjön Veselången. Under 1800-talets andra hälft sänktes sjön med fyra meter totalt. Huvudsyftet med sänkningen var att vinna mer åkermark. Dalgången kring Veselången fortsätter ändå att översvämmas årligen. Området närmast Viskan är därför i regel betade fuktängar medan torrare mark längre bort från åfåran odlas.

Fiskarnas Viskan

Cistercienserklostret Ås uppfördes 1194 vid Viskans mynning, troligen på grund av det givande laxfisket. Den laxförande delen av Viskan är ungefär fem mil lång och går från mynningen upp till Kungsforsen i Skene där fallhöjden på 16 m är ett naturligt vandringshinder för lax och havsöring. Äldre källor berättar att laxen försökte ta sig upp för forsen men troligen aldrig lyckades. Men inte bara huvudfåran är viktigt för laxen, utan flera biflöden hyser lax t ex Skuttran, Lillån upp till Fävren, Hornån upp till kraftverket, Surtan upp till Rya och Enån. Flera av de tillrinnande vattendragen har bestånd av havsöring. Den kraftiga industrialiseringen av

Viskans dalgång ledde dock till kraftigt minskade fångster under 1800- och 1900-talet. Allt ifrån vattenkraftverk till utsläpp bidrog till denna minskning.

Flera fasta laxfisken har funnits i Viskan. Under åren 1874-1881 fanns odling av Viskanlax vid Hjörne, Bjurum och Skene. Laxynglen släpptes ut på olika ställen nedan Skene för att kompensera det omfattande laxfisket. Det är dock osäkert om dessa yngel hade så stor påverkan på laxbeståndet. Under åren kring 1900 släpptes årligen laxyngel från Lagans fiskodlingsanstalt ut i Viskan, och mellan 1973-1992 släpptes årligen ut lax från Ätran till följd av vattendomen för Lillån-Fävren. Viskanlaxen har därför till viss del blivit utblandad med lax från andra vattendrag.

Men det är inte bara lax och havsöring som gör Viskan betydelsefull. En hotad art som fortfarande finns i systemet är **havsnejonöga** som påträffats bland annat i Lillån (Fävren) och i Viskan vid Lekvad (Berghem). Strömlevande öring påträffas i stora delar av huvudfåran tillsammans med ål, elritsa, abborre, mört, gädda och bäcknejonöga.

I flera vattendrag finns den hotade **flodpärlmusslan**. I den övre delen av Häggån, i Borås kommun, reproducerar den sig till och med. Flodpärlmusslans larv lever ett tag parasitiskt på gälarna hos öring och lax. Flodpärlmusslan har minskat starkt och ett problem är att den på många ställen inte klarar av att reproducera sig, varför är fortfarande inte klart.

Bottenfaunan är generellt sett artrik i Viskan med tillflöden. Bottenfauna är till exempel vattenlevande insektslarver (såsom sländlarver, fluglarver och

skalbaggs-larver), vattenlevande maskar och kvalster.

Riksintressen och skyddade områden

Viskans dalgång upp till Kungsfors i Skene, Surtans dalgångar samt Assbergsravinerna i Skene är riksintresse för naturvård. Detta innebär att området ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada naturmiljön. Anledningen till riksintresset är att området är ett representativt odlingslandskap med lång kontinuitet och stort inslag av naturbetesmarker, samt att Viskan med tillflöden är lek- och uppväxtområde för lax och havsöring.

Assbergs raviner i Skene är ett statligt naturreservat och bildades 1994. Vid Lekvad i Berghem skyddades lekområdet för lax och omgivande ravinskogar i ett kommunalt naturreservat år 2002.

Biotopskydd, nyckelbiotoper och andra naturintressen både på nationell och lokal nivå, finns i kommunens naturvårdsdatabas och Naturvårdsplan för Mark. Strandskydd gäller för Viskan

Viskan som landskapselement och människans spår

Viskan är en slingrande å som formats av istiden och landhöjningen men människorna utefter Viskan har format och ändrat Viskan utefter sina behov.

Där vattnet inte är reglerat rinner det sakta i meandrar. Människan har reglerat vattennivåer, skapat dammar, tömt sjöar, anlagt kraftverk och byggt kanaler.

Sänkningen av sjön Veselången är ett tydligt spår av jordbrukets behov av jordbruksmark. Sjön sänktes med fyra meter under 1800-talet och på så sätt skapades stora arealer bördig åkermark som regelbundet översvämmas.

Mark har mycket av sin textila tillväxt att tacka Viskans vattenkraft för. Spåren av industriverksamheten är tydliga och kan ses idag på fler platser som den 15 meter breda kanalen Husån som går mellan Viskan och Stora Hålsjön, vars syfte var att använda Stora Hålsjön som ett regleringsmagasin till kraftverket i Rydal.

I Rydal ser man tydliga exempel på hur människan utnyttjat åns kraft. Spinneriet startade i Rydal 1853 och vattenkraften var en förutsättning redan från början. Runt fabriken växte bruksamhället upp med arbetarbostäder, minuthandel och skola. Idag finns Rydals museum i lokalerna och visar bygdens textilhistoria.

Viskans slingrande väg genom Marks kommun beskrivs på ett bra sätt i skriften *VISKAN – från början till slut* som Viskans vattenvårdsförbund har gett ut och som kan rekommenderas för den intresserade.

Från laxå till avloppsdike – industriell utveckling vid Viskan

Viskan och dess dalgång har länge brukats av människan och att använda vattenkraften till kvarnverksamhet var en självklarhet. Dock var det först vid industrialiseringen på 1800-talet som den negativa påverkan började. Sveriges första mekaniska väveri grundades 1834 i Rydboholm av förläggaren Sven Eriksson med kompanjoner: Rydboholms konstväveribolag. 1845 anlades även ett färgeri vid fabriken, och tygerna tvättades i lut i stora byckar. Verksamheten utökades med väveri i Svaneholm 1852, blekeri och tryckeri för bomullstyger i Rydboholm 1853, Rydals spinneri grundades 1853, Viskafors väveri grundades 1856 och 1860 anlades ett garnblekeri vid Rydal.

På 1870-talet började fabriker anläggas i Borås och från 1880 räknas Borås som Sveriges mest expansiva industristad. När så järnvägen kom till Mark 1880 blev det startskottet för anläggandet av åtskilliga fabriker i Viskadalen och längs Häggån. Den enda icke textila fabriksverksamheten som startades under denna tid var gummifabriken i Svaneholm.

Denna industriella utveckling med utbyggnaden av vattenkraft och utnyttjandet av Viskan som avlopp från industrier och växande samhällen hade naturligtvis stor påverkan på vattenkvaliteten i Viskan och dess djur- och växtliv. Mellan åren 1875 och 1878 pågick en process i Marks härads tingsrätt som tillslut avgjordes i hovrätten 1881. År 1875 släpptes s k gasolja ut i Viskan från Rydals

manufaktur AB. Gasoljan var en rest från tillverkningen av belysningsgas. Utsläppen dödade stora mängder lax i Viskan och arrendatorerna av kronolaxfisket i Åsbro vid Viskans utlopp stämde Rydals manufaktur och dess verkmästare för den förlorade inkomsten av laxfisket. Processen gick ända till hovrätten som 1881 utdömde att 25 000 kr skulle betalas till arrendatorerna av laxfisket, en mycket stor summa pengar på den tiden.

År 1910 publiceras en skrift om Viskan från Kungliga lantbruksstyrelsen och författaren Richard Smedberg räknar upp 533 industrier längs med Viskan varav 61 bedömdes ha skadliga utsläpp för fisk och övrig fauna.

Dieldrin är ett malmedel som använts inom textilindustrin. Fram till 1968 släpptes det ut i Viskan, och Viskan var av denna anledning svartlistad från Borås ned till mynningen ända till 1981. Vid undersökningar gjorda 1974 klassificerades Viskan som olämpligt fiskevatten mellan Borås och nedströms till Viskafors. Det konstaterades också att metallhalterna på denna sträcka bedöms som akuttoxiska för många organismer och att åtminstone ned till Rydal bör kroniska effekter förväntas. Det visade sig också att sammansättningen av de bottenlevande djuren var fattigt både på arter och individer, från Borås ned till ca 15 km från utloppet i Klosterfjorden. Undersökningen visade också att koncentrationen av fosfor vid mynningen var bland de högsta i jämförelse med ett åttiotal att de största vattendragen i Sverige.

De utsläpp som gjorts i Viskan från industrier och reningsverk har satt sina spår i Viskans botten. Nedströms Borås vidgar sig Viskan och bildar tre sjöar:

Djupasjön, Guttasjön och Rydboholmsdammarna. I dessa områden minskar vattnets hastighet vilket har medfört att en del av föroreningarna sjunkit till botten och sedimenterat. År 2000 gjordes en omfattande kartering av föroreningarna längs med Viskans botten. På grund av en generellt hög vattenhastighet nedan Kinna har föroreningarna inte sedimenterat utan förts ut i Kattegatt. Botten är därför ganska ren nedströms Kinna vilket märks i de undersökningar av bottenlevande djur som görs. I de tre sjöarna nedan Borås har dock årtionden av utsläpp samlats och området är ett av de mest förorenade områdena i Sverige. Volymen förorenat sediment uppskattas till 230 000 m³. I sedimenten finns ansevära mängder av bland annat olja, tungmetaller, och organiska föroreningar som dioxin, dieldrin, DDT och PAH, och det sker även ett visst läckage nedströms av dessa ämnen.

Från avloppsdike tillbaka till laxå – åtgärder för att förbättra Viskan

Utsläppen från Borås Stad via Gässlösa var och är den största enskilda påverkan på Viskan. Ett första steg mot minskning av utsläppen togs 1934 då reningsverket i Borås (Gässlösa) byggdes. Det var dock inte förrän ett kemiskt reningssteg infördes 1977 som den stora förbättringen på fosforhalten kunde ses. Viskan har en ovanligt litet flöde för att ta emot en så stor belastning, de flesta större städer ligger vid havet eller en stor sjö. Även reningsverket i Skene har en tydlig

påverkan på Viskan, om än betydligt mindre.

År 1961 bildades Viskans vattenvårdsförbund. Åren innan bildandet hade föregåtts av diskussioner i dagspress om att Viskan var "ett stinkande dike" och "giftbälte". Förbundets medlemmar är kommunerna längs med vattendraget samt företags påverkan på vattnet. Och enligt stadgarna skall "Målsättningen med vattenvården i Viskan vara att vattenkvalitén skall vara sådan att de särskilda värden som finns i vattendraget säkerställs och bevaras".

År av aktivt arbete i kommuner, företag och vattenvårdsförbund för att minska både direktutsläpp och föroreningar via reningsverken har gett resultat. Fosforhalten har till exempel minskat kraftigt, från ca 200 µg/l 1967 till 30 µg/l 2003 vid Viskans utlopp i havet.

Analyser av bottendjur visar på höga eller mycket höga naturvärden i Viskans huvudfåra, förutom just i de tre sjöarna nedan Borås. Trenden har alltså vänt. Sedan år 2000 är dessutom laxen tillbaka i Lekvads forsar vid Berghem, med mycket bra reproduktion av laxungar. Det finns fortfarande mycket kvar att göra för Viskans vattenkvalitet och vattenlevande djur och växter. Men Viskan är mycket långt ifrån det stinkande dike som det en gång påstods vara.

Mark 2008

Referenser

Bergström S-E. 1998. Viskan från början till slut. Viskans vattenvårdsförbund.

Borås kommun 2000. Viskan genom Borås. Lokalförsörjningskontoret.

Fiskeriverket 1999. Västkustens laxår. Fiskeriverket information 1999:9.

Golder grundteknik 2000. Översiktliga undersökningar av sediment i Viskans avrinningsområde.

Johansson K. 1976. Viskan 1974. SNV PM 715.

Länsstyrelsen i Västra Götaland 2002. Registerblad riksintresse för naturvård. Viskans och Surtans dalgångar med Assbergsravinerna.

Länsstyrelsen i Västra Götaland 2004. Riskbedömning med åtgärdsalternativ inklusive kostnadsuppskattningar. Rapport nr Viskan 2003:13.

Marks kommun 1990. Geologiska naturvårdsobjekt i Marks kommun- underlag till naturvårdsplan. Miljö i Mark 1990:7.

Ståhl H. 1976. Ortnamn och ortnamnsforskning. AWE/Gebers.
